

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ
ПОГРАНИЧЧЯ: ЕТНОПОЛІТИЧНІ,
МОВНІ ТА РЕЛІГІЙНІ КРИТЕРІЇ
САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ**

Монографія

ЛЬВІВ 2020

Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / [від. ред. І. Патер; упоряд.: О. Муравський, М. Романюк]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 348 с.

У колективній монографії проаналізовано етнополітичні та соціокультурні проблеми на угорсько-українському пограниччі в історичній ретроспективі. Розглянуто специфіку формування сучасного українсько-угорського кордону, досліджено процес його творення в історичній та суспільній пам'яті місцевого населення. Всебічно розкрито рецепції кордону в повсякденних практиках мешканців прикордонних територій, розглянуто мовні, етнографічні й релігійні критерії самоідентифікації місцевого населення, а також проаналізовано динаміку міжнаціональних відносин на сучасному угорсько-українському прикордонні.

Для істориків, політологів, мовознавців та всіх, хто цікавиться новітньою історією України.

The Hungarian-Ukrainian Borderlands: Ethnopolitical, Linguistic, and Religious Criteria of Self-identification of the People: a Monograph / [resp. ed. Ivan Pater; Comps.: Oleh Muravskiyi, Mykhailo Romaniuk]; NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. 348 p.

The collective monograph deals with the ethnopolitical and sociocultural issues on the Hungarian-Ukrainian borderlands in historical retrospect. The features of the formation of the modern Ukrainian-Hungarian border are considered, as well as the process of its creation in the historical and social memory of the local population. The research comprehensively reveals the reception of the border in daily practices of the residents, investigates the linguistic, ethnographic, and religious criteria of self-identification of the local population, analyzes the dynamics of international relations on the modern Hungarian-Ukrainian border.

For historians, political scientists, linguists, and everyone interested in the contemporary history of Ukraine.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Степан Качараба
доктор історичних наук, професор Орест Красівський
доктор історичних наук, доцент Роман Чмелик

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 10 від 24 грудня 2020 р.)

*НДР виконана в межах Цільової програми наукових досліджень НАН України
«Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні
ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики»*

ЗМІСТ

Угорсько-українське пограниччя: міжкультурний діалог та етнополітичні проблеми (замість передмови)	5
--	---

РОЗДІЛ I. УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОРДОН: ФОРМУВАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Угорсько-український державний кордон: історія і сучасний стан (<i>Юрій Тишкун</i>)	9
Берегове на українсько-угорському пограниччі: міфи та історія (<i>Леонтій Войтович</i>)	21
Користування часовими поясами як вияв фантомної межі у свідомості мешканців Закарпатського пограниччя (<i>Степан Черничко, Чілла Фединець</i>)	56

РОЗДІЛ II. УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Похід угорського короля Людовика I Анжуйського на Русь 1352 року: дискусійні моменти (<i>Ілля Паршин</i>)	73
Угорська шляхта північно-східних комітатів на роздоріжжі релігійної конверсії ранньомодерної доби (<i>Оксана Ферков</i>)	80
Союз визволення України та закарпатські українці (1914–1918) (<i>Іван Патер, Ірина Каранда</i>)	91
Обставини формування закарпатської угорської спільноти після Першої світової війни (<i>Імре Сакал</i>)	106
Війна за спадщину святого Іштвана: збройний конфлікт у Карпатській Україні в середині березня 1939 року (<i>Олександр Пагіря</i>)	118
Масові етнічні репресії на Закарпатті в період становлення радянської влади (1944–1946) (<i>Єлизавета Молнар Д.</i>)	154

РОЗДІЛ III. ЕТНОГРАФІЧНІ ТА МОВНІ ІНДИКАТОРИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

З історії вивчення слов'янського впливу на угорські говори Закарпаття (<i>Вільмош Газдаг, Наталія Лібак</i>)	167
Українська мова Закарпаття: система дієслова (друга половина XVIII – початок XIX століття) (<i>Ольга Заневич</i>)	178
«Угроруські» народні пісні XIX століття як джерело вивчення традиційних символів українців (<i>Оксана Сімович</i>)	187

Українсько-угорські взаємозв'язки і взаємовпливи на прикладі традиційного народного вбрання долинян Закарпаття кінця XIX – першої половини XX століття (<i>Василь Коцан</i>)	209
Закарпаття у працях угорських дослідників (кінець XIX – перша половина XX століття): історія, етнографія, мова (<i>Єлизавета Барань, Адальберт Барань</i>)	221

РОЗДІЛ ІV. СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ, КУЛЬТУРНІ Й ОСВІТНІ ПРОБЛЕМИ ПОГРАНИЧЧЯ

Ідеї сепаратизму серед угорців Закарпаття: міфи та реальність (<i>Олег Муравський, Богдан Гудь</i>)	235
Міжнародно-правова база транскордонної співпраці України й Угорщини (<i>Єва Кіш</i>)	242
Статус української, угорської та інших мов на території сучасного Закарпаття: порівняльний аналіз (<i>Аніко Берегсасі, Чілла Фединець, Степан Черничко</i>)	254
Викладання угорської мови як (другої) іноземної в загальноосвітніх навчальних закладах Закарпаття (<i>Аніко Берегсасі, Аніта Марку, Аніко Чурман-Пушкаш</i>)	268
До питання «націоналізації» образів угорських історичних героїв в українській народній прозі Закарпаття (<i>Леся Мушкетик</i>)	277
Роман і закарпатська угорська література після розпаду СРСР (<i>Василь Чордаш</i>)	289
Дві версії постмодерного роману: «Небесна гармонія» Петера Естерхазі та «Коханці юстиції» Юрія Андруховича (<i>Тарас Пастух</i>)	298
Зміна назв закарпатських населених пунктів із компактним проживанням угорців: спроби та результати відновлення історичних угорських найменувань у 1989–2000 роках (<i>Олександр Добощ</i>)	319
Конфесійні уподобання населення Закарпаття (1960-ті – перша половина 1980-х років) (<i>Роман Пуйда</i>)	338

МАСОВІ ЕТНІЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ЗАКАРПАТТІ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1944–1946)

Національний склад Закарпаття за даними перепису населення 1941 р. Під час Другої світової війни етнічно строкате Закарпаття входило до складу Угорщини. Згідно з даними проведеного 1941 р. перепису, чисельність населення регіону становила 853 949 осіб, понад половина з них – 500 418 осіб (58,1 %) – назвала себе українцями (русинами). Другою найбільшою національністю були угорці, які становили 27,3 % від загальної кількості населення, тобто 233 875 осіб. При цьому необхідно відзначити, що за тогочасною статистичною методикою респондентів запитували не про національність, а про рідну мову, тому доволі значна кількість євреїв, яка назвала рідною угорську, за національністю була зарахована до угорців. Чисельність євреїв становила 78 699 (9,2 %), румунів – 15 599 (1,8 %), циган – 1 193 (0,1 %) осіб¹.

Радянська окупація Закарпаття, перша хвиля репресій. Радянська епоха на Закарпатті почалася восени 1944 р., коли передові частини Червоної армії (ЧА) увійшли на територію регіону. Передові загони 4-го Українського фронту перейшли Яблуницький перевал 27 вересня 1944 р., а вже 27 жовтня зайняли м. Ужгород, що вважалося адміністративним центром краю. Так, для повного військового контролю над областю знадобився рівно місяць².

На кінець жовтня фактично був окупований увесь регіон, за винятком Чопа, який частини угорської армії зуміли утримувати аж до кінця листопада. Місто та міст через Тису остаточно потрапили під радянський контроль лише 26 листопада.

Після успішного просування радянських військ Йосип Сталін (Іосиф Сталин) наказав генералу Іванові Петрову (Іван Петров), командувачу 4-го Українського фронту, висловити вдячність солдатам та офіцерам за здобуття Карпат і «визволення» таких територій, як Ясіня, Рахів, Нижні Ворота й Ужгород³. З метою увіковічення перемоги головнокомандувач видав указ про нагородження солдатів, що відзначилися у Східно-Карпатській операції, новоствореним орденом «Карпати»⁴. Ужгороду, як центру регіону, відводилася особливо важлива роль. Про його захоплення подано окреме повідомлення, у якому І. Петров зазначив, що 27 жовтня 1944 р. найбільше місто області разом із комунікаційними вузлами та стратегічно

¹ Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1996.

² Magochy P. R. The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus' 1848–1948. London; Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1978. P. 253.

³ Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.). Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1. С. 1.

⁴ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1. С. 2.

важливими пунктами взято під контроль 4-м Українським фронтом⁵. На честь цієї події в Москві проведено святковий салют.

Червона армія, що називала себе визволительською, насправді поводитися у краї як лютий загарбник: проводила масові розстріли беззбройних і поранених солдатів угорської армії⁶, траплялися й випадки нелюдяного поводження із цивільним населенням, зокрема вбивства, гвалтування жінок і дівчат⁷. Про такий випадок читаємо в листі одного сільського реформатського священника: 26 жовтня 1944 р. «десь між 12-ю та 1-ю годиною дня до нашого села без будь-якого бою ввійшла радянська частина. Наступної ночі було вбито місцевого жителя (баптиста за віросповіданням), що став на захист своєї доньки, та одного чоловіка з села Дюло (євангеліста за віросповіданням), який захищав молоду жінку»⁸.

12 листопада 1944 р. на засіданні військової ради 4-го Українського фронту була ухвалена таємна постанова № 0036, де зазначено: «Необхідно зареєструвати всіх військовозобов'язаних осіб угорської та німецької національності віком 18–50 років, які на даний час проживають на території визволеної Закарпатської України.

... Військові комісари під час реєстрації таких осіб зобов'язані довести до їх відома, що 18 листопада вони мають з'явитися повторно ... Осіб, що проживали на території визволеної Закарпатської України, на основі складених списків необхідно окремими колонами етапувати в табори для військовополонених»⁹.

13 листопада в кожному населеному пункті розвішано наказ № 2 міської комендатури, який оголошував для всіх чоловіків угорської та німецької національностей віком 18–50 років обов'язок зареєструватися. У наказі також вказано, що за його невиконання особа відповідатиме перед військовим трибуналом. Останнім днем реєстрації визначене 16 листопада.

Після цього почався масовий збір чоловіків, для чого в різних населених пунктах радянські органи влади застосовували різні методи. На думку дослідників, більшість осіб, які 16 листопада подали документи, вважаючи, що йдеться про звичайне взяття на облік, повернулися 18 листопада тільки, щоб отримати відповідну довідку. Однак вони вже не мали можливості повернутися додому¹⁰.

Очевидці тих подій у спогадах відзначають, що про збір чоловіків у селах оголошували глашатаї. За їхніми словами, наказ про явку звучав щодня, з ранку до вечора, а в багатьох випадках повідомляли й те, що якщо особи вказаного віку не з'являться, то їхні родини виріжуть: «Оголосили, щоб кожен чоловік віком від 18 до 50 років одразу з'явився на триденні роботи, з харчами на три дні та теплою ковдрою... Повідомили навіть не раз, а оголошували кожної години, з ранку до вечора, та навіть кричали, що хто не прийде, тому винищать всю фамілію»¹¹.

⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1. С. 3.

⁶ Csanády Gy. Sorsfordító évek sodrásában. Ungvár: PoliPrint, 2004. P. 168–170.

⁷ Mandrik E. A pokol tornácain. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 2007.

⁸ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (далі – TREKL), 4300/32 – 1944.

⁹ Dupka Gy. Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Patent – Intermix. Ungvár; Budapest, 1993. P. 1–5.

¹⁰ Dupka Gy., Korszun A. «malenykij robot» dokumentumokban. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 1997. P. 16–18.

¹¹ Інтерв'ю з Андраша Нодя, 1925 р. н., записане в липні 2006 р. *Приватний архів Єлизавети Молнар.*

Відомо, що наказ від 13 листопада 1944 р., передбачав явку чоловічого населення угорської та німецької національностей віком 18–50 років, яке проживало на території Закарпаття, до найближчої військової комендатури. Однак на підставі оприлюднених на сьогодні даних можна стверджувати, що влада затримувала й осіб іншого віку – хлопців, яким ще не виповнилося 18, а також чоловіків за 50 років. Наприклад, найстарший депортований із Берегового народився 1868 р., а це означає, що в 1944 р. йому вже було 76¹².

Коли в міських комендатурах зібрали чоловіків із навколишніх сіл, їх під суворим військовим конвоєм пішими колонами направляли до збірного табору: «... нас супроводжували й би́ли російські солдати та партизани, так ми йшли аж до Сваляви»¹³. Ночувати в дорозі доводилося в неопалюваних будівлях, траплялося, що й просто неба, і це під час листопадових холодів. Багато хто дійшов уже хворим. Реформатський священник із с. Берегуйфолу писав у доповідній записці: «Із села забрали майже 200 чоловіків реформатської конфесії до табору в Сваляві, перетвореного з військової казарми. З них одному стало погано ще у Великих Берегах, звідки його привезли додому вже мертвим. Цього нашого брата комендатура з Великих Берегів суворо заборонила ховати з почестями та церковним дзвоном. Ми віддали йому останню шану, прочитавши подумки “Отче наш”. З-поміж репресованих багато хто повернувся додому хворим, двоє померли від хвороб, трьох привезли мертвими зі Сваляви, а ще трьох поховали прямо там»¹⁴.

Радянський табір військовополонених та інтернованих у Сваляві, що входив до системи шести інших таборів і базового в містах Стрий та Самбір Львівської обл., – особлива сторінка радянської практики ізоляції та знищення режимом своїх противників¹⁵. Збірний табір у Сваляві радянські органи влади утворили в колишній казармі угорської армії. Цей пункт став частиною системи таборів, центр якої функціонував у Старому Самборі¹⁶. «Будівлі, цегляні будинки зайняли офіцери та службовий персонал табору... А полонених розмістили в смердючих хлівах, де ледь можна було дихати»¹⁷. Унаслідок холоду, голоду й інфекційних хвороб ослаблені в'язні масово гинули. Частина дослідників вважає, що через нелюдські умови утримання загинуло найбільше закарпатських угорців¹⁸.

Тим, хто пережив свалявські випробування, довелося зіткнутися з новими викликами – їх погнали далі через Ужоцький перевал аж до Старого або Нового Самбора, звідки, запакувавши вщерть у вагони-теплушки, розвезли в різні табори Радянського Союзу. Більшість родичів, що залишилися вдома, не мала жодного уявлення, куди відвезли їхніх рідних: «Усі роки війни не забрали з нашого села стільки

¹² Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 215. С. 12.

¹³ Інтерв'ю з Пала Йоно (1925 р. н., записане в квітні 2006 р. *Приватний архів Єлизавети Молнар*).

¹⁴ TREKL, 4300 / 32 – 1944.

¹⁵ Довганич О., Корсун О. Акція командування 4-го Українського фронту і військ НКВС по затриманню та ізоляції військовозобов'язаних угорців і німців Закарпаття. *Реабілітовані історією. Закарпатська область* / ред. І. Різак. Ужгород, 2003. Кн. 1. Р. 57.

¹⁶ Botlik J. Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945. A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza, 2005. P. 250.

¹⁷ Nagy J. Megaláztatásban. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 1992. P. 12.

¹⁸ Botlik J., Dupka Gy. Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991. Budapest: Mandátum; Szeged: Universum, 1991. P. 55.

життів, як концтабір у Сваляві. Навесні, наприкінці березня, наших чоловіків забрали звідти в невідомі місця, і з тих пір про їхню долю нам нічого не відомо»¹⁹.

Долю репресованих чоловіків, яких пішки гнали до Сваляви, а дорогою під час зупинок подекуди примушували працювати, ускладнювало й те, що радянські солдати забирали в них хороше взуття та теплий одяг. Проте зі спогадів тих, кому вдалося вижити, можна твердити, що одним із найважчих моментів депортації стала подорож у вагонах-теплушках: «Ми їхали голодні, протягом 3-х днів ніхто навіть не відкривав дверей, а ми весь час у цих товарних вагонах, теплушках»²⁰.

Депортованих відправили до таборів Головного управління у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ). Відомо, що полонені здебільша були затримані в системі радянських таборів двох типів: ГУЛАГу та ГУПВІ. Обидва діяли під наглядом і керівництвом Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Але, незважаючи на це, різниця між ними була суттєвою і виявлялася в тому, при яких обставинах та якому процесі в'язні потрапляли в ці місця. У табори ГУПВІ людей депортували масово й одночасно, тут не звертали увагу на їх особистість, оскільки для радянської влади важливо було тільки набрати достатню кількість ув'язнених або ізольовано тримати в рабстві певну національність. У таборах ГУЛАГу ідентифікація особи мала дуже важливе значення, адже окупаційна влада обвинуватила їх в тому, що вони перешкоджають режиму, і на підставі сфабрикованих звинувачень через показові судові процеси вони стали в'язнями та потрапили до виправно-трудова таборів (ВТТ).

Репресовані в листопаді 1944 р. (ця депортація одержала в угорській історіографії назву «маленька робота») військовозобов'язані чоловіки в деяких документах і наказах радянського керівництва названі військовополоненими, а в інших – інтернованими. Факт, що в таборах із цивільними інтернованими поводитися так само, як з угорськими солдатами, які служили в армії і потрапили в радянський полон. Це дає підстави припустити, що депортованих під час «маленької роботи» цивільних, які ніколи не тримали в руках зброї, радянське керівництво розглядало як потенційних військовополонених. Про те, хто за законодавством Радянського Союзу військовополонений, читаємо в ухваленій ще 1941 р. Постанові Раднаркому СРСР «Положення про військовополонених»: «Військовополоненими вважаються всі приналежні до збройних сил держав, що перебувають у стані війни з Радянським Союзом, особи, які в ході військової діяльності потрапили в полон, а також цивільні особи цих країн, які були інтерновані на територію Радянського Союзу»²¹.

Про кількість депортованих до Сваляви осіб одержуємо дані з доповідної начальника Управління військ НКВС охорони тилу 4-го Українського фронту генерал-майора Сергія Фадеєва (Сергей Фадеев) та начальника штабу Управління військ НКВС з охорони тилу полковника Павла Босого від 17 грудня 1944 р. Щоправда, щодо військовозобов'язаних осіб німецької та угорської національностей наведено тільки узагальнені дані: «Виконуючи постанову № 0036 Військової ради

¹⁹ TREKL, 4300 / 32 – 1944.

²⁰ Інтерв'ю з Габора Фабіана 1926 р. н., записане в березні 2005 р. *Приватний архів Єлизавети Молнар*.

²¹ Постанова №1798-800. С. (Секретна!) Раднаркому СРСР від 1 липня 1941 р. *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)* / szerk. É.-M. Varga. ROSSZPEN – MKTTK, Moszkva; Budapest, 2006. P. 55–59.

4-го Українського фронту від 13 листопада 1944 року, війська НКВС охорони тилу відокремили офіцерів та солдатів, а також військовозобов'язаних осіб німецької та угорської національності, жандармів угорської жандармерії, службовців поліції, що проживали на території Закарпатської України, та етапували їх до місць збору військовополонених»²².

Закарпатські угорці зверталися за захистом до Будапешта ще навесні 1945 р.²³. Про це в Національному архіві Угорщини зберігається значна кількість документів²⁴. Представники угорських населених пунктів звітували урядовим органам про депортацію і просили посприяти в поверненні додому чоловіків²⁵.

Друга хвиля репресій проти німецького населення Закарпаття. Другому етапу репресій населення німецького походження, яке ще залишилося у краї, передував наказ НКВС № 7161 від 16 грудня 1944 р., який стосувався всіх німців Східної Європи. Ним радянське керівництво передбачало взяття на облік етнічного німецького населення на «звільнених» ЧА європейських територіях, щоб, послаючись на нестачу робочої сили в Радянському Союзі після війни, депортувати осіб працездатного віку у трудові табори. Крім цього, наводився і той аргумент, що «німці вороже ставляться до Червоної армії та проводять проти неї диверсійно-розвідувальну діяльність»²⁶.

16 грудня 1944 р. Лаврентій Берія (ლავრენტი პავლეს ძე ბერია), якому було доручено розробити план збору німецького населення, подав на затвердження Йосипові Сталіну графік інтернування чоловіків віком 17–45 років і жінок 18–30 років німецької національності з території Румунії, Болгарії, Югославії, Чехословаччини й Угорщини²⁷. Наступного дня, 17 грудня, витяг наказу, що стосувався території Чехословаччини, отримав командувач 4-го Українського фронту генерал І. Петров, частини якого зайняли і Закарпаття. Командувачеві наказано інтернувати німців²⁸. Завданням НКВС було організувати табори збору, забезпечити прийом інтернованих, формувати й виводити за маршрутом колони, забезпечити конвоювання етапованих.

Варто звернути увагу на той пункт наказу, який дозволяв німцям брати зі собою 200 кг теплого одягу, спідньої та постільної білизни, посуду й харчів на 15 днів. Імовірно, причиною такого розпорядження стала зафіксована під час попередніх депортацій висока смертність, адже репресованим 18 листопада 1944 р. такої

²² Dupka Gy. A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946). Szolyvai Emlékparkbizottság. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 2012. P. 46.

²³ Шторк Т. Примусові роботи. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / під ред.: М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Ліра, 2010. С. 287.

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (далі – MNL OL) XIX-J-1q KÜM HDF. O 25518/1945. Bimba B. Kérelmek és beadványok – női közbenjárás a Kárpátaljáról malenkij robotra hurcolt férfiak ügyében. «*Kitárni az ország és a világ előtt az igazságot*». GULÁG–GUPVI-kutatók Nemzetközi Fóruma 2018 / szerk. Gy Dupka; Szolyvai Emlékparkbizottság. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 2019. P. 83–98.

²⁵ MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O 121817/1945; Шторк Т. Примусові роботи... P. 287.

²⁶ Dupka Gy. A mi Golgotánk... P. 82.

²⁷ Там само. P. 83.

²⁸ Bognár Z. Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról Szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. *Malenkij robot. «Egyetlen bűnünk a származásunk volt...»* / szerk. Z. Bognár; Magyarországi Németek Pécs – Baranyai Nemzetiségi Köre. Pécs, 2009. P. 42.

можливості не дали, а оскільки на німців розраховували насамперед як на робочу силу, тож їх необхідно було доставити в табори у придатному до роботи стані²⁹.

20 грудня 1944 р. керівництво НКВС надіслало командуванню 4-го Українського фронту «інструкції» щодо організації інтернування місцевого німецького населення. Відповідальних за проведення операції на місцях повідомляли, що, згідно з наказом НКВС № 7161, необхідно на «визволених» територіях Чехословаччини забезпечити збір та перевезення на радянську територію працездатних чоловіків німецької національності віком 17–45 років та жінок 18–30 років незалежно від місця походження та майнового стану. Відповідно до схваленого графіку, протягом 23–26 грудня передбачалося провести реєстрацію/облік осіб, потім їм давали п'ять днів на підготовку, а 3 січня 1945 р. всі вони зобов'язані були з'явитися у визначені пункти збору. Окрему увагу звертали на те, що кожен інтернований повинен взяти зі собою дві–три пари взуття, теплий верхній одяг, не менше трьох комплектів нижньої білизни, постільну білизну, матраци, покривала, посуд, столові прибори – максимум 200 кг³⁰.

Відповідно до цих розпоряджень військова рада 4-го Українського фронту видала 21 грудня 1944 р. наказ № 00520, який передбачав мобілізацію та інтернування німецьких працездатних чоловіків і жінок, що перебували на території «визволеної» Чехословаччини. Цим особам необхідно було з'явитися в пунктах збору протягом 22–25 грудня. Мобілізація не поширювалася на жінок, які мали дітей до 7 років та не мали на кого їх залишити, а також на осіб з інвалідністю чи хворих, які відповідними медичними довідками могли посвідчити непрацездатність³¹.

Дослідники відзначають, що наказ № 00520 поширювався на тих німців, яких не зачепила перша хвиля депортації, проведена на підставі наказу № 0036. Науковці звертають увагу й на те, що тут акцентовано на вимозі зібрати необхідні речі вагою до 200 кг тим родинам, членів яких забрали ще під час першої хвилі в листопаді і які вже навіть, можливо, загинули в якомусь із таборів³².

На виконання наказу військової ради 4-го Українського фронту Народна Рада Закарпатської України розіслала окружним і місцевим комітетам 22 грудня 1944 р. розпорядження про мобілізацію населення німецької національності. У розпорядженні містилася вимога щодо збору речей першої необхідності та продуктів харчування членами родин для раніше депортованих, а також попереджалося, що за неявку особи будуть затримані та віддані під військовий трибунал. Стати на облік необхідно було 22–25 грудня. У тексті розпорядження зазначено: «Військова рада 4-го Українського фронту наказує провести часткову мобілізацію німецького населення.

Незалежно від громадянства, релігійної приналежності чи соціального стану мобілізації підлягають особи німецької національності таких категорій:

1. Чоловіки віком 17–45 років
2. Жінки віком 18–30 років.

²⁹ Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали / упоряд.: О. М. Корсун. Ужгород: Всеукраїнське державне вид-во «Карпати», 2012. С. 68.

³⁰ Там само. С. 166–168.

³¹ Там само. С. 68.

³² Там само. С. 70.

Особи, які підпадають під указані вище умови мобілізації, зобов'язані з метою реєстрації з'явитися між 22 і 25 грудня 1944 року в місцях, визначених районними або міськими народними комітетами.

Особи, які підпадають під мобілізаційні умови, повинні взяти з собою 2–3 пари взуття, теплий верхній одяг, принаймні три комплекти спідньої білизни, 3 комплекти постільної білизни та приналежності (ковдри, подушки, матраци), чашки, миски, казанки, тарілки, ножі, виделки, ложки, інші побутові предмети загальною вагою до 200 кг, а також харчів на 15 днів.

Члени родин тих німців, яких забрали на військові примусові роботи ще до оголошення цього мобілізаційного наказу та які підпадають під вимоги цього мобілізаційного наказу, зобов'язані взяти вказані речі та продукти і для своїх родичів.

Особи, які не з'являться на реєстрацію або в пункти збору, будуть арештовані і віддані під військовий трибунал, де їх судитимуть за законами воєнного часу.

Районні та міські народні комітети мають сприяти Військовій раді 4-го Українського фронту в успішному виконанні мобілізації.

Рухоме та нерухоме майно тих німців, після відбуття яких вдома не залишиться членів родини, міські та районні комітети зобов'язані взяти під державний нагляд, запобігши цим їх знищенню. Про долю арештованого майна рішення буде ухвалене пізніше»³³.

Цитований документ – яскраве підтвердження того, що депортаціями прямо керували з Москви. Дослідники Олексій Корсун і Дердь Дупка (György Dupka), які його опублікували, наголошують, що текст склало керівництво НКВС, а завданням Народної Ради, яку очолював Іван Туряниця, було перекласти наказ і поширити в районних народних комітетах. Рукописна копія документа, що зберігається в Державному архіві Закарпатської області, засвідчує, що справді йдеться про перекладений із російської мови текст.

Районні народні комітети розіслали циркуляр місцевим. Наприклад, Виноградівський районний комітет у наказі вказав однаковий вік і для чоловіків: «Наказуємо забезпечити до 26 грудня 1944 року явку до Виноградівської військової комендатури з метою реєстрації всіх чоловіків і жінок німецької національності віком від 17 до 45 років, які проживають у населеному пункті.

Німцем вважається кожен житель, батько якого був німцем за національністю. Згідно з наказом, з'явитися мають і ті жінки німецької національності, чоловіки яких іншої, не німецької національності.

Наказую негайно підготувати за наданим зразком список німецького населення віком 17–45 років, що проживає в населеному пункті, незалежно від статі. Список необхідно здати до 26 грудня 1944 року, або повідомити, якщо в даному населеному пункті не проживає населення німецької національності.

Невиконання наказу тягне за собою військовий трибунал. Крім особи, яка не виконала наказ, під суд будуть віддані голова та секретар місцевого народного комітету»³⁴.

Колишній полковник КДБ (Комітету державної безпеки), історик Олексій Корсун відзначає, що хоча російськомовний оригінальний документ датований

³³ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р–14. Оп. 1. Од. зб. 52. С. 1–2.

³⁴ Там само. С. 2.

22 листопада 1944 р., однак його зміст стосується депортації німецького населення кінця грудня 1944 р., яке проводилося на підставі наказу НКВС № 7161³⁵. Неправильне датування дослідник пояснює тим, що наприкінці листопада командування 4-го Українського фронту планувало саме на ці дні депортувати місцеве німецьке населення, «яке здійснювало ворожу до Червоної Армії діяльність». Найвні дані, зокрема доповідна полковника Левітіна, дають змогу говорити про 2 375 німецьких жителів, зареєстрованих у 70 населених пунктах Закарпатської обл.³⁶. Натомість у доповідній генерал-майора Сергія Фадєєва № 10/00514 від 5 грудня 1944 р., написаній на ім'я заступника наркома внутрішніх справ Аркадія Аполлонова (Аркадій Аполлонов), згадано 4 355 осіб німецької національності, зареєстрованих у 93 населених пунктах. Із них 1 876 осіб – віком від 16 до 50 років³⁷.

Після реєстрації викликаних осіб відпустили додому, наказавши повернутися 29-го числа вже готовими в дорогу. В іншому випадку погрожували забрати їхніх батьків. «Ходили по всіх хатах і записували людей. Склали список і кожного дня ходили перевіряти, чи є ті люди вдома, чи ще не зникли. Після того нас забрали і зібрали в одному приміщенні мукачівського палацу Ракоці. Два чи три дні ми провели зачинені, просто на підлозі. Це було жахливо! А напередодні Нового року, вже й точно не пригадаю, якого дня, здається 29-го... нас запакували у вагони і повезли»³⁸.

Очевидці подій згадують, що серед репресованих були тільки шваби й угорці, русинів не було, тобто радянська влада знаходила осіб, «придатних до депортації» і серед угорців. Цивільних репресованих німців відправляли в табори, підпорядковані ГУПВІ. Переважно вони потрапляли в табори Донецького басейну.

Відомо, що більшість репресованих у таборах ГУПВІ становили цивільні інтерновані, адже Радянський Союз воював не тільки проти ворожих збройних сил, а й застосовував масові репресивні заходи проти цивільного населення³⁹. Проаналізовані архівні документи свідчать, що те, як називати цивільних ув'язнених – військовополоненими чи інтернованими – залежало від наказів вищих органів влади⁴⁰.

Між груднем 1944 р. і груднем 1945 р. до районних комітетів надходили численні заяви з різних населених пунктів із проханнями відпустити додому репресованих чоловіків. У зв'язку з цим за дорученням І. Туряниці Народна Рада Закарпатської України видала в липні 1945 р. розпорядження районним комітетам і головам народних рад підпорядкованих населених пунктів скласти списки з місцями перебування чоловічого населення з цих населених пунктів. Згідно зі списком, улітку 1945 р. у таборах для військовополонених та трудових перебувало

³⁵ Закарпатські угорці і німці... С. 169.

³⁶ «Málenkij robot»-ra hurcolás Kárpátaljáról / Dr. B. Bank та ін. «Itt volt a végállomás». *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre. Pécs, 2015. P. 83.

³⁷ Закарпатські угорці і німці... С. 158.

³⁸ Інтерв'ю з Маргіт Екшніт 1926 р. н., записане в травні 2008 р. *Приватний архів Єлизавети Молнар*.

³⁹ Polian P. *Against their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. Budapest; New York: Central European University Press, 2004. 425 p.

⁴⁰ Malenkij robot. «Egyetlen bűnünk a származásunk volt...» / szerk. Z. Bognár. Magyarországi Németek Pécs – Baranyai Nemzetiségi Köre. Pécs, 2009. P. 13.

28 098 закарпатців. Більшість із них походило з низинних районів області, де проживало в основному угорське населення⁴¹.

Наведені дані підтверджує і вже згадана доповідна записка С. Фадєєва та С. Босого: «... з 18 листопада по 16 грудня 1944 року частинами НКВС затримано та етаповано до таборів для військовополонених 22 951 людину. ... Спрямована на очищення тилу операція продовжується»⁴². Як бачимо з останнього речення, «очищення» відбувалося й далі. Відомо, що відповідно до наступного наказу № 00520 в межах другої хвилі депортації із Закарпаття інтернували значну частину населення німецької національності, яке ще залишилося: працездатних чоловіків віком 17–45 років і жінок 18–30 років.

Доповідна С. Фадєєва, зрештою, підтверджує список, складений 1945 р., на підставі чого можна зробити висновок, що в радянські табори було репресовано приблизно 30 тис. закарпатських угорців і німців. Значна частина цих людей не пережила нелюдських умов та жорстокого ставлення. Дослідники, які займалися вивченням цих подій (репресій як на Закарпатті, так і в Угорщині), відзначають, що документи й спогади очевидців дають підстави стверджувати: мінімум 30–40 % депортованих загинуло⁴³. Якщо брати за основу складені в 1945 р. списки про закарпатських ув'язнених у сталінських таборах, то кількість загиблих становить щонайменше 10 тис. осіб. Однак навіть із тих, що вижили, значна частина протягом короткого часу після повернення додому померла через набуті в таборах хвороби.

Примусове виселення закарпатських німців. Під час другої хвилі депортацій затримано лише 215 осіб (із них 49 чоловіків і 166 жінок)⁴⁴. Але радянські репресії проти німців не припинилися. 4 серпня 1945 р. за ініціативи голови Народної Ради Закарпатської України І. Туряниці розроблено постанову про виселення закарпатських німців⁴⁵.

15 січня 1946 р. НКВС СРСР видав постанову № 1034, якою передбачалося проведення третьої хвилі депортації. Під дію постанови потрапили родини, які «скомпрометували» себе в 1930-х роках та під час Другої світової війни. На підставі цього в березні 1946 р. органи Міністерства внутрішніх справ (МВС) провели виселення із Закарпаття 2 670 німців⁴⁶. Їх переміщували в Сибір, долину р. Волги, Тюменську обл., де багатьох залучили до роботи на лісоповалі⁴⁷. Примусове виселення чекало і членів та прихильників «Фольксбунда», членів родин учасників військових формувань СС (Shutzstaffel) та тих, хто виїхав до Німеччини разом із німецькими військами під час відступу, а згодом повернулися додому.

«– ... отже, до Сибіру вивозили тих, хто був у “Фольксбунді”?»

⁴¹ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 215–232.

⁴² Dupka Gy., Korszun A. A «malenykij robot» dokumentumokban. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 1997. P. 73–75.

⁴³ Malenkij robot. «Egyetlen bűnünk a származásunk volt...» / szerk. Z. Bognár. Magyarországai Németek Pécs – Baranyai Nemzetiségi Köre. Pécs, 2009. P. 70.

⁴⁴ Закарпатські угорці і німці... P. 195–196.

⁴⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 168.

⁴⁶ Пагіря О. Радянські репресії та депортації німців із Закарпаття у другій половині 1940-х рр. URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=724>

⁴⁷ Хроніка Закарпаття 1867–2010 / М. Вегеш та ін. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2011. С. 108.

– Переважно. Так, членів “Фольксбунда”, словом, активних членів, а ще всіх, хто визнавав себе німцем. Я скажу чесно, справді десь дев’яносто відсотків тих, які були в родинях, де був один такий член, усіх до Сибіру»⁴⁸.

Визначені для виселення родини складали своє майно на підводи і під озброєним конвоєм їхали на залізничний вокзал. А їхні домівки залишалися порожніми недовго – вже за кілька днів туди заселяли представників місцевої влади чи інших жильців.

Постанова Президії Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1949 р. забороняла повернення виселених до рідного краю, а її порушення каралося примусовими роботами на 20 років⁴⁹.

Коли після смерті Й. Сталіна настала часткова відлига, 13 грудня 1955 р. була ухвалена нова постанова «про впорядкування правового статусу примусово виселених німців та членів їхніх родин та про зняття обмежень». Цим родинам дозволили покинути місця заслання, але часто їм уже не було куди повертатися. Проте наступний пункт забороняв повернення раніше конфіскованого майна. Відтак вони вимушені були створювати нову екзистенцію. Траплялися випадки, коли родини, які мали таку можливість, із сибірського заслання виїжджали прямо до Німецької Демократичної Республіки (НДР)⁵⁰.

Отже, досліджуючи мотиви депортації чоловічого населення угорської та німецької національностей Закарпаття в 1944 р., можна сказати, що найперша її причина – етнічна чистка населення, яку радянська влада виконала на основі принципу колективної провини. Виселення угорського населення з регіону для радянської влади означало гарантування політичної безпеки – так хотіли очистити цю територію від ненадійних елементів, яка мала особливе значення, оскільки Закарпаття було відокремлене від території сусідньої Угорщини та приєднане до складу радянської імперії. Проте разом із політичним мотивом необхідно згадати й економічні, як-от безкоштовна робоча сила депортованих, яка без найменших інвестицій служила для відбудови зруйнованої імперії після Другої світової війни.

Разом із документами, які містили численні аспекти радянізації, вдалося знайти і такий, який виявився важливим у дослідженні «маленької роботи», – список (реєстр) людей кожного населеного пункту, який склали в липні 1945 р. за наказом Народної Ради Закарпатської України, з метою отримання точної кількості осіб, котрі опинилися в рабстві сталінських таборів із Закарпаття. Військовополонених, які потрапили в табори з фронту, і цивільних людей, інтернованих із домівок, додали до того ж самого реєстру. За даними цього списку 28 098 осіб угорської та німецької національностей Закарпаття були в’язнями радянських таборів для інтернованих і військовополонених. Але, згідно з цими даними, число, присутнє в літературі та суспільній свідомості в 40 тис. осіб, – перебільшене. Відтак, треба визнати, радянська політика репресій і повоєнні депортації призвели до депопуляції однієї із найстаріших етно-національних груп Закарпаття⁵¹.

⁴⁸ «Otthon a könnny is édes» 1944–1955. Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében / S. Bakura та ін. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 2009. P. 79.

⁴⁹ Офіцинський Р. Етнічні чистки. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / під ред.: М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Ліра, 2010. P. 285.

⁵⁰ «Otthon a könnny is édes» 1944–1955... P. 79.

⁵¹ Пагіря О. Радянські репресії та депортації німців із Закарпаття у другій половині 1940-х рр. *Територія терору*. URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=724>

Наукове видання

Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / [від. ред. І. Патер; упоряд.: О. Муравський, М. Романюк]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 348 с.

Літературний редактор

Наталя Галевич

Коректор

Світлана Іваник

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Обкладинка

Ольга Шингур

Макет та художньо-технічне редагування

Дмитро Савінов

Підписано до друку 24.12.2020. Ум. друк. арк. 25,76

Друк офсетний. Формат 70x100/16.

Наклад 75 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-70-22
e-mail: inukr@inst-ukr.lviv.ua